

Näyttö, responsiivisuus ja etiikka psykoterapiassa

Petri Myllyniemi, FT,
Psykoterapeutti (pari- ja
perheterapia;
kognitiivinen
psykoterapia),
petri.myllyniemi@systeeminen.fi

Tiivistelmä

Artikkelissa tarkastellaan ajatusta psykoterapeutin näyttöön perustuvasta toiminnasta. Aihetta lähestytään psykoterapioiden yhteisiin tekijöihin kohdistuvan tutkimuksen näkökulmasta. Terapeutin yksilöityjen tekojen suhde terapian onnistuneeseen lopputulokseen on osoittautunut haastavaksi tutkimuskohteeksi. Useat tutkijat (Leiman 2015; Norcross 2005; Stiles 2009; Norcross & Wampold 2011) ovat haastaneet vakavasti lääketutkimuksen analogiaan perustuvan tutkimusmetodin mielekkyyden psykoterapiatutkimuksessa. Tässä lähestymistavassa terapiamuodon yksilöity työtapa nähdään ikään kuin lääkkeenä, joka annetaan asianmukaisesti diagnosoidulle potilaalle. Lääketutkimusanalogian rinnalle keskustelussa on noussut *responsiivisuuden* käsite kuvaamaan psykoterapeutin asianmukaista toimintaa asiakkaansa kanssa. Tätä käsitettä ja sen merkitystä psykoterapeuttisen työn kannalta pyritään artikkelissa ymmärtämään filosofian näkökulmista. Artikkelissa päädytään kysymään, onko *responsiivisuuden* käsite ymmärrettävissä näyttöön perustuvan lääketieteen sijasta osuvammin filosofisen etiikan käsitteiden avulla.

Avainsanat: psykoterapia, responsiivisuus, etiikka

Johdanto

Psykoterapeutteina olemme terveydenhuollon ammattilaisina sitoutuneita siihen, että toimintamme asiakkaiden kanssa perustuu näyttöön perustuviin ja vaikuttaviin työtapoihin. Tähän ajatukseen on helppo yhtyä. Mutta mitä tämä sitten käytännössä voi tarkoittaa, on puolestaan paljon vaikeampi kysymys. Vaikka psykoterapia on todennäköisesti tutkituin psykososiaalisen tuen muoto, minkäänlaista yksimielisyyttä sen vaikuttavuuden tarkoista mekanismeista ei ole tutkijoiden kesken edelleenkään syntynyt (Norcross & Wampold 2011; Wampold 2001; Wampold 2015). Tässä suhteessa psykoterapia näyttäytyy spesifin lääketieteellisen hoidon sijasta pikemminkin monimuotoisena historiallisena ilmiönä. Sitä on tutkittu, käsitteellistetty ja lähestytty koko sen yli satavuotisen historian aikana monista erilaisista lähtökohdista.

Norcross (2005) kuvaa psykoterapian kehityshistoriaa ideologisena kylmänä sotana sekä esiparadigmaattisen kriisin käsitteellä. Hän toteaa Freudista alkaneen psykoterapian kehityksen näyttäytyvän ulkoapäin tarkasteltuna erilaisten teoreettisten orientaatioiden sisaruskateuden värittämänä taisteluna huomiosta ja hyväksynnästä. Tässä kamppailussa oman viitekehyksen käsitejärjestelmän puitteissa operoivilta psykoterapeuteilta ja tutkijoilta on löytynyt usein valitettavan vähän ymmärrystä vaihtoehtoisille käsitteellistämisyrittämisille ja lähestymistavoille.

Norcrossin (2005) kuvaama psykoterapiamaailman käsitysten moninaisuus ja eri psykoterapiamuotojen aggressiivinenkin koulukuntaisuus näyttäytyy erikoisessa valossa psykoterapian tuloksellisuustutkimuksen asettamaa taustaa vasten. Verrattaessa eri terapiasuuntausten tuloksellisuutta pitkällä aikavälillä toisiinsa ei merkittäviä eroja ole löydetty (Lahti-Nuutila & Eronen 2012; Norcross 2011; Wampold 2001). Tästä perspektiivistä voi tavoittaa myös Huttusen ja Kalskan (2015) *Psykoterapiat*-kokoomateoksessa esittämän toteamuksen: suuren yleisön voi olla vaikea ymmärtää nykyisten noin 400:n eri terapiamuodon välistä kiivastakin väittelyä eri terapiamuotojen paremmuudesta, kun samanaikaisesti psykoterapian tuloksellisuustutkimus on melko kiistattomasti osoittanut eri psykoterapiamuotojen auttavan ihmisiä heidän ongelmissaan keskimäärin yhtä paljon.

Samanaikaisesti kuitenkin psykoterapia itsessään on osoittautunut hyvin tehokkaaksi hoitomuodoksi (Huttunen & Kalska 2015; Wahlström 2012). Psykoterapian vaikuttavuutta lääketieteellisenä hoitomuotona on tutkittu jo yli 50 vuoden ajan. Yhtenevä tutkimustulos eri tutkimuksissa on ollut se, että psykoterapia on huomattavan vaikuttava hoitomuoto mielenterveyden ongelmassa. Psykoterapian efektikoko on 0,80. Tällä tarkoitetaan sitä, että psykoterapiaa saanut potilas voi hoidon jälkeen paremmin kuin 79 prosenttia potilaista, jotka eivät psykoterapeuttista hoitoa ole saaneet.

Norcross ja Lambert (2011) toteavat psykoterapioiden kulttuurisodissa vastakkainasettelun asemoituneen kysymykseen vuorovaikutussuhteen ja terapiamuodon roolista suhteessa

terapian lopputulokseen. Tämän vastakkainasettelun taustaa on mahdollista ymmärtää tarkastelemalla hiukan psykoterapian vaikuttavuuden tutkimusta. Psykoterapian vaikuttavuus on noussut tehdyissä tutkimuksissa selkeästi esiin (Leiman 2015). Kuitenkin toinen toistuva lopputulema on ollut tulosten epämääräisyys ja ristiriitaisuus sovellettaessa psykoterapiaan lääketutkimuksen kokeellisia menetelmiä, kuten ryhmävertailua. Tällaisessa tutkimusasetelmassa yksittäistä psykoterapiamuotoa tarkastellaan ikään kuin lääkkeen vaikuttavana ainesosana. McLeod (1997) kuvaa tätä asetelmaa toteamalla, että tällöin psykoterapiamuotoa tarkastellaan ikään kuin lääkkeenä, joka asianmukaisesti diagnosoitulle potilaalle annetaan. Tällöin tutkimuksen tehtävänä on selvittää, mikä lääke eli terapiamuoto on kyseiseen diagnosoituun sairauteen tehokkain.

Tutkimustulokset terapiamuodon roolin suhteen ovat kuitenkin olleet juuri tässä suhteessa ristiriitaisia (Leiman 2015). Tätä on pyritty korjaamaan toistuvasti laajoissa tutkimushankkeissa. Kuitenkin lääketutkimuksen analogian käyttäminen tutkimuksen metodina on kerta kerran jälkeen johtanut epäselviin tuloksiin. Psykoterapian vaikuttavuus on piiloutunut sellaisiin aineistojen sisällöllisiin vaihteluihin, joita tutkimusten tunnusluvut eivät tavoita. Leiman (2015, 20) kirjoittaa, että syy tähän on ilmeinen:

”Toisin kuin lääketutkimuksessa ns. vaikuttavaa ainesosaa ei psykoterapiassa voida erottaa kokeeseen osallistuvien ihmisten toiminnasta. Tämän on myös psykoterapian yhteisiin tekijöihin suuntautunut tutkimus osoittanut. Psykoterapia on kahden ihmisen yhteistoimintaa. Kumpikin vastaa toisen ilmaisuun, joten mikä tahansa tekninen toimenpide toteutuu kehittyvän vuorovaikutuksen osana. Tästä ns. responsiivisuuden ongelmasta johtuu myös se, että terapeutin toimenpiteitä ei ole mahdollista kuvata prosessimuuttujilla, joiden avulla voitaisiin ennustaa terapian tuloksellisuutta.”

Stiles (2009) läpikäy artikkelissaan lääkeanalogian pohjalta tehtyjä satunnaistettuun koeasetelmaan perustuvia psykoterapian vaikuttavuustutkimuksia. Hän toteaa, että niiden taustalta löytyvät teoreettiset oletukset eivät vastaa todellisuutta. Terapiamuodon näkeminen psykoterapian vaikuttavana ainesosana ei ole mielekäästä, koska kaksi eri asiakasta eivät koskaan saa samanlaista psykoterapiaa samankaan terapiamuodon edustajien hoidossa. Mikään asia ei toistu psykoterapiassa kahta kertaa samalla tavoin. Tässä suhteessa ei Stilesin mukaan ole järkevää puhua psykoterapiamuodosta suhteessa vaikuttavuuteen. Psykoterapian tulos palautuu Stilesin mukaan pikemminkin *responsiivisuuden* käsitteeseen. Tällä hän tarkoittaa psykoterapeutin kykyä reagoida vuorovaikutustilanteessa oikealla tavalla asiakkaan sen hetkiseen toimintaan. Edelleen myös asiakas reagoi kaikkeen, mitä psykoterapeutti tekee. Psykoterapian lopputulos rakentuu tämän vastavuoroisen toiminnan varassa. Se voi olla luonteeltaan hyvinkin kaoottista eikä se ole kuvattavissa lääkeanalogian lineaarisilla malleilla.

Stiles ym. (1998) käsittelevät samaa teemaa myös toisessa artikkelissaan. He toteavat *responsiivisuuden* käsitteen auttavan ymmärtämään, kuinka asiakkaan ominaisuudet, terapeutin ominaisuudet ja psykoterapian prosessitekijät ovat lopputuloksen kannalta oleellisia, vaikka lineaarisia yhteyksiä ei olekaan mahdollista löytää.

Keskustelu terapiamuodon ja vuorovaikutussuhteen roolista suhteessa psykoterapian vaikuttavuuteen on ollut kiivasta. Norcross ja Lambert (2011) kuitenkin näkevät, että näiden kahden tekijän mustavalkoinen vastakkainasettelu ei ole mielekäs lähestymistapa aiheeseen. Se on estänyt hoitomuodon kehittymistä ja yhteistyötä. Keskustelun polarisoitumisen vuoksi American Psychological Association (APA) asetti työryhmän selvittämään vuorovaikutussuhteen merkitystä psykoterapiassa olemassa olevaan empiiriseen näyttöön perustuen. Työryhmän tavoitteena oli löytää neutraali ja näyttöön perustuva lähestymistapa aiheeseen. Työryhmä julkaisi kirjan muodossa tuloksiaan vuonna 2011. Teoksen johdannossa Norcross ja Lambert toteavat tutkimusnäytön ja kliinisen kokemuksen nostavan esiin monimutkaisen ja vastavuoroisen interaktion, joka vallitsee terapeutin ja asiakkaan välisen vuorovaikutussuhteen ja terapiamuodon tekniikan välillä. Psykoterapiamuodon hoidollinen arvo on erottamattomasti sidottu siihen vuorovaikutussuhteen kontekstiin, jossa sitä sovelletaan. Toisaalta taas vuorovaikutussuhdetta ei synny ilman sitä, mitä terapeutti tekee oman terapiamuotonsa puitteissa.

Teoksen johtopäätöksissä Norcross ja Wampold (2011) nostavat esiin Stilesin tapaan juuri *responsiivisuuden* käsitteen. Olemassa oleva tutkimusnäyttö vuorovaikutussuhteen roolista suhteessa vaikuttavuuteen näyttää heidän mukaansa tiivistyvän terapeutin kykyyn toimia *responsiivisesti* osana jatkuvasti eteenpäin soljuvaa terapiatilannetta. Kirjoittajien mukaan *responsiivisuudella* viitataan siihen terapeutin toimintaan, jota ohjaa jatkuvasti terapiatilanteessa esiin nouseva konteksti. *Responsiivisuus* tulee näkyviin monilla erilaisilla tavoilla ja tasoilla terapiatilanteessa suhteessa asiakkaaseen. He toteavat, että lopputuloksen kannalta tehokkaat psykoterapeutit kykenevät toimimaan *responsiivisesti* suhteessa asiakkaaseen ja kykenevät adaptiivisesti soveltamaan erilaisia vuorovaikutuselementtejä vaihtelevissa tilanteissa asiakkaiden kanssa.

Huolimatta *responsiivisuuden* ilmeisestä ja näyttöön perustuvasta merkityksestä terapian lopputuloksen kannalta se on kuitenkin käsitteenä ollut tutkimuksellisesti haasteellinen. Esimerkiksi Norcross ja Wampold (2011) toteavat, että lineaaristen relaatioiden löytäminen luonnollisessa tutkimusasetelmassa terapeutin yksilöityjen tekojen ja onnistuneen lopputuloksen välillä ei ole onnistunut. Tämä on tehnyt psykoterapian vaikuttavuustutkimuksen tulosten tulkitseminen vaikeaksi.

Tämä kommentti on helppo ymmärtää, koska *responsiivisuuden* käsite siirtää tarkastelun polttopisteen paradigmaattisesti uuteen paikkaan. Tällöin siirrytään tarkastelemaan psykoterapiatilannetta kahden toisiinsa monin tavoin reagoivan ihmisen dynaamisena yhteistoimintana. Psykoterapia tapahtuukin siis asiakkaan tai terapeutin mielen sijasta

asiakkaan ja terapeutin välisessä tässä-ja-nyt-vuorovaikutustodellisuudessa. Tällainen paradigmaattinen tarkastelutavan muutos tekee myös ajatuksen psykoterapeutin näyttöön perustuvasta ja yksilöitävissä olevasta toimintatavasta hankalaksi. Jos mikään ei toistu tässä dynaamisessa vuorovaikutustilanteessa kahta kertaa samalla tavoin, kuinka edes olisi mahdollista tarjota ikään kuin näyttöön perustuva tarkka toimintaohje siitä, kuinka psykoterapeutin tulisi asianmukaisesti asiakkaansa kanssa menetellä.

Vaikka tutkimuksellisesti *responsiivisuuden* käsite on ollut vaikeasti tartuttavissa, se suuntaa kuitenkin huomion johonkin sellaiseen, joka on ainakin filosofeille entuudestaan varsin tuttu. Puhuttaessa *responsiivisuudesta* puhutaan terapeutin tavoiteltavan toiminnan lisäksi myös terapiatilanteesta toteutuvasta *minun ja sinun* välisestä suhteesta. Tällöin tarkastelu siirtyy kiinnostavasti sellaiselle alueelle, joka filosofiassa on perinteisesti mielletty etiikan alueeksi: ihmisen suhde toiseen ihmiseen. Tällöin yhden mahdollisen tavan ymmärtää paremmin *responsiivisuuden* käsitettä voi löytää siirtymällä psykoterapiatutkimuksesta filosofian tradition näkökulmiin. Väitöskirjassani (2021) tutkin psykoterapiaa myöhemmän Wittgensteinin ajattelun valossa. Tavoitteenani oli löytää filosofiasta sellainen tarkastelutapa, jonka puitteissa psykoterapiatutkimuksen paradoksaalisilta näyttäytyvät tulokset muuttuisivat ymmärrettävämmiksi. Seuraavaksi tarkoituksena on pyrkiä ymmärtämään *responsiivisuuden* käsitettä samoista lähtökohdista.

Wittgenstein, Brandom, Levinas ja etiikan responsiivisuus

Etiikan ja moraalipsykologian tutkija Edward Harcourt (2011) totesi 34. Wittgenstein-symposiumissa pitämässään puheenvuorossa, että modernin psykoterapian itseymmärrystä on jarruttanut ratkaisevasti psykoterapeuttien pinnallinen käsitys etiikasta. Harcourtin mukaan jumiutumisen puutteelliseen ymmärrykseen etiikan luonteesta on estänyt psykoterapeutteja havaitsemasta psykoterapian olemuksellista yhteyttä eettiseen. Harcourtin kommentin laajempaan taustana on kysymys siitä, missä määrin Wittgensteinin (1981) *Filosofisissa tutkimuksissa* esittämä metafora filosofiasta terapiana on mahdollista ottaa sananmukaisesti ja nähdä esimerkiksi Wittgensteinin oma tapa tehdä filosofiaa aitona psykoterapian muotona. Pinnallisella käsityksellä etiikasta Harcourt puolestaan viitanee etiikan näkemisenä joukkona artikuloituja sääntöjä, joiden puitteissa ihminen toimii "oikein" tai "väärin".

Tavoitteena seuraavaksi on ottaa Harcourtin haaste vakavasti ja tarkastella yhtä mahdollista filosofista etiikkakäsitystä, jonka puitteissa ajatus näyttöön perustuvasta psykoterapeutin toiminnasta ja *responsiivisuuden* käsite voisivat tulla hedelmällisellä tavalla ymmärretyksi.

Von Wright (1997, xii) kertoo, että etsiessään julkaisijaa nuoruudenteokselleen *Tractatus logico-philosophicus* Wittgenstein kirjoitti kirjeessään kustantajalle seuraavasti:

”Teokseni koostuu kahdesta osasta: siitä, joka on tässä esitetty, sekä kaikesta siitä, mitä en ole kirjoittanut. Ja juuri tämä jälkimmäinen osa on tärkeä. Kirjani rajoittaa eettisen ikään kuin sisältäpäin, ja olen vakuuttunut, että AINOASTAAN näin se on täsmälleen rajoitettavissa. Lyhyesti sanottuna: uskon, että kaikelle sille, mistä monet muut lavertelevat, olen onnistunut osoittamaan oikean paikkansa vaikenemalla siitä.”

Wittgensteinin kirjeeseensä kirjoittamista sanoista voi nostaa esiin kaksi kiinnostavaa asiaa: nuori Wittgenstein näki etiikan ajattelunsa keskeisimpänä teemana, mutta etiikkaa käsitellään hänen työssään *vaikenemalla* siitä.

Ajatus toistuu vuonna 1929 Wittgensteinin (1986) Cambridgessä Heretics-yhdistyksen tilaisuudessa pitämässä esitelmässä, joka tunnetaan nimellä *Esitelmä etiikasta*. Tässä tekstissä Wittgenstein lähestyy etiikkaa pyytämällä kuulijoitaan kuvittelemaan kaikkitietävän henkilön. Tämä henkilö tietäisi kaikkien elollisten ja elottomien luonnon kappaleiden koskaan suorittamat liikkeet sekä kaikkien koskaan eläneiden ihmisten kaikki mielentilat. Wittgenstein toteaa, että jos tämä henkilö kirjoittaisi kaiken tietämänsä suureen kirjaan, niin tämä kirja sisältäisi luonnontieteellisessä mielessä maailman täydellisen kuvauksen. Tästä huolimatta tämä kirja ei Wittgensteinin mukaan sisältäisi mitään sellaista, mitä voisi kutsua eettiseksi arvostelmaksi tai eettiseksi lauseeksi, tai mitään sellaista, mistä eettinen arvostelma olisi mahdollista johtaa. Esitelmänsä lopuksi Wittgenstein (1986, 34) toteaa, että pyrkimys kirjoittaa tai puhua etiikasta on ryntäämistä päin kielen rajoja, joka on ”täysin, ehdottoman, toivotonta”. Wittgenstein päättää esityksensä toteamalla:

”Mikäli etiikka lähtee liikkeelle halusta sanoa jotakin elämän perimmäisestä merkityksestä, ehdottomasta hyvästä, ehdottomasta arvosta, se ei voi olla mitään tiedettä. Mitä se sanoo ei lisää missään mielessä tietoamme. Se on kuitenkin dokumentti ihmismielen pyrkimyksestä, jota en henkilökohtaisesti voi muuta kuin syvästi kunnioittaa, enkä ikinä saattaisi sitä pilkan kohteeksi.”

Vuoden 1929 Wittgensteinin etiikkakäsitystä voi kuvata seuraavalla esimerkillä. Jos kuvittelisimme jonkun henkilön kirjoittaneen kirjan etiikasta, niin mikään, mitä tässä kirjassa lukisi, ei olisi etiikan kannalta adekvaattia. Sen sijaan eettisessä mielessä paljon kiinnostavampaa olisi se, että joku ihminen on kokenut juuri tämän aiheen niin tärkeäksi, että hän on päättänyt kirjoittaa siitä kokonaisen kirjan ja mahdollisesti uhrannut usean vuoden elämästään tämän työnsä suorittamiseksi. Hieman samanlainen ajatus toistuu myös Wittgensteinin (2011, 46) päiväkirjamerkinnässä vuodelta 1930:

”Eettinen lause on siis henkilökohtainen teko. Ei minkään tosiseikan toteaminen.”

Wittgensteinin lähestymistapa etiikkaan on siis jotakin sellaista, jossa esimerkiksi sanoessani jollekin, että ”kaikki ihmiset ovat tasa-arvoisia”, ei etiikan kannalta olennaista

olisi tämän lauseen ymmärtäminen. Pikemminkin olisi tärkeää ymmärtää, miten ja mihin osana muuta toimintaani suhteessa muihin ihmisiin käytän tällaista lausetta sanoessani sen.

Vuoden 1933 jälkeisissä filosofisissa teksteissään Wittgenstein todellakin näyttää vaikenevan etiikasta. Esimerkiksi *Filosofisissa tutkimuksissa* sana ”etiikka” esiintyy vain yhden kerran ja silloinkin ohimennen sivulauseessa (Wittgenstein 1981, § 77). Tästä huolimatta itse aiheen merkitys Wittgensteinille henkilökohtaisesti ei näytä lainkaan vähentyneen. Jos katsotaan esimerkiksi hänen henkilökohtaista muistikirjaansa vuosilta 1930–1937, muistikirjan sivut ovat täynnä jopa piinaavan henkilökohtaista ja usein varsin tuskaisaa pohdintaa sen suhteen, kuinka toimia oikein kanssaihmiä kohtaan (Wittgenstein 2011). Voisi ehkä sanoa, että muistikirjan keskeisin sisältö liittyy juuri kirjoittajan henkilökohtaisen elämän eettisen puolen pohdintaan ja kriittiseen arviointiin. Tämä siitäkkin huolimatta, että koko aihepiiri näyttää Wittgensteinin varsinaisista myöhemmistä filosofisista teksteistä tyystin puuttuvan. Miten siis etiikan roolia Wittgensteinin vuoden 1933 jälkeisessä ajattelussa olisi mahdollista lähestyä?

Haaparanta (2019) esittää kiinnostavan näkökulman artikkelissaan, jossa hän vertailee Wittgensteinin ja Robert Brandomin näkemyksiä kielen merkityksellisyyden normatiivisesta taustasta. Haaparanta toteaa, että siinä missä myöhempi Wittgenstein tarkasteli kielen merkityksellisyyden ymmärtämiseksi kielen normatiivista luonnetta, vie Brandom tämän ajatuksen kirjassaan *Making It Explicit* pidemmälle. Brandom (1998) laajentaa tarkastelunsa koskemaan kaikkien inhimillisten tekojen ja toimintojen normatiivista luonnetta. Samalla esiin nousee uudella tavalla ihmisen vastuu teoistaan. Tässä mielessä Haaparanta (2019) näkee Brandomin kirjan itse asiassa käsittelevän kokonaisuudessaan etiikkaa. Tämä etiikan näkökulmasta tapahtuva Brandomin lukeminen nousee näkyväksi Haaparannan mukaan erityisesti, jos sitä verrataan Wittgensteinin käsityksiin etiikasta. Vaikka Wittgenstein vaikenee etiikasta, niin Haaparanta näkee Brandomin ajattelussa nousevan näkyviin monia Wittgensteinin ajattelun implisiittisiä piirteitä.

Tässä suhteessa myöhempiä Wittgensteinia ja Brandomia yhdistää tarkastelun siirtyminen ihmisten välisiin dynaamisiin suhteisiin. Näissä arkipäiväisissä kielenkäyttötilanteissa kielen merkityksellisyyden lisäksi myös eettinen käytännössä ottaa paikkansa tässä-ja-nyt-suhteissamme toisiin ihmisiin. Eettinen voi elää vain osana ihmisten välistä arkista kanssakäymistä. Sitä ei ole mahdollista pysäyttää propositionaaliseksi kuvaukseksi tai pysyväksi toimintaohjeeksi. Haaparanta toteaa, että tässä mielessä ”eettinen häviää, jos se puetaan sanoiksi” (Haaparanta 2019, 11–12). Tällaista käsitystä etiikasta voi kuvata hyvin juuri *responsiivisuuden* käsitteellä myös filosofisesta näkökulmasta. Kuten psykoterapiassa, ei arkipäiväisessä elämässämme eettinen toteudu julkilausuttuina selkeinä toimintaohjeina. Kyse on aina jostakin sellaisesta, joka tapahtuu juuri nyt, ja joka ei toistu kahta kertaa samalla tavoin. Ja edelleen, tästä huolimatta on usein ilmiselvää, olemmeko onnistuneet tai epäonnistuneet pyrkimyksessämme asianmukaiseen *responsiivisuuteen* suhteessa toiseen ihmiseen.

Myös Overgaard (2007) lähestyy Wittgensteinin etiikkakäsitystä hänen varhaisempien tekstiensä kautta. Hän vertaa niitä puolestaan Emmanuel Levinasin käsitykseen etiikasta. Overgaardin mukaan myös Levinas ajatteli, että etiikka ei ole mitään sellaista, jota olisi mahdollista esittää kirjoitettuna tekstinä. Tästä huolimatta etiikan rooli filosofiassa oli sekä Wittgensteinille että Levinasille ensisijainen.

Overgaard (2007) nostaa esiin Levinasin esittämän kritiikin länsimaista filosofiaa kohtaan, jonka mukaan *Toiseutta*¹ on länsimaisessa ajattelussa lähestytty kerta toisensa jälkeen redusoimalla se ontologiaan. Tällä hän tarkoittaa sitä, että lähtökohtaisesti *Toiseutta* on lähestytty tematisoimalla se jo johonkin valmiiksi päätettyyn omaan käsitejärjestelmään. Tällöin *Toiseus* kuitenkin samalla pakotetaan diskursiiviseen *samuuteen*, jolloin aito erilaisuus jää kohtaamatta. Tällainen diskursiivinen pakottaminen käsitteellisesti ennalta määrättyyn ei kuitenkaan aidossa mielessä tavoita *Toista*. *Toinen* pyritään pikemminkin muuttamaan väkivaltaisesti *samaksi*, kuin mitä jo itse olen. Vastakohtana tälle Overgaard nostaa esiin Levinasin *kasvojen* käsitteen, jossa *Toinen* on mahdollista kohdata kielellisessä kanssakäymisessä *kasvoina*, jotka ilmaisevat itse itsensä. Tällainen kohtaaminen nousee vastakohdaksi sellaiselle minä–sinä-suhteelle, jossa *Toinen* kohdataan ennalta yksipuolisesti määrätyn diskurssin tematisoimana objektina. Juuri tällaista kasvokkain tapahtuvaa kielellistä kohtaamista ihmisten välillä Levinas kutsuu *eettiseksi suhteeksi*. Eettinen siis nousee näkyviin ihmisten välisessä diskursiivisessa suhteessa, jossa *Toiseus* kohdataan keskustelussa itse itsensä paljastavina *kasvoina* ja jossa myös omat *kasvot* paljastuvat.

Haaparanta (2019) nostaa esiin samantyyppisen huomion. Vaikka myöhemmän Wittgensteinin teksteistä ei ole löydettävissä minkäänlaista mallia etiikalle, hänen teksteissään toistuva minä–sinä-asetelma nostaa näkyviin Wittgensteinin asenteen, jonka mukaan artikuloitu etiikka ei kohtaa normaalin kielellisen kanssakäymisen normeja. Pikemminkin propositioihin nojaava tapa käsitellä etiikkaa estää meitä luomasta luonnollista eettistä suhdetta toiseen ihmiseen pystyttämällä jäykän diskursiivisen verhon dialogisen minä–sinä-suhteen välille. Haaparanta toteaa, että Wittgensteinin näkökulmasta eettiset propositiot täytyy hylätä ja suunnata huomio pikemminkin arkisten kielipeliemme tavanomaiseen toimintaan.

Puhuttaessa tällaisesta näkökulmasta etiikkaan puhutaan siis ihmisen todellisesta suhteesta toiseen ihmiseen. Kyse on koko ajan ihmisten välillä tapahtuvasta *responsiivisuudesta*, jossa valintamme ja vastuu toiminnastamme suhteessa toiseen ihmiseen jatkuvasti tapahtuu. Eettisyys on tällöin jotakin sellaista, joka elää ja tulee näkyviin osana tätä suhdetta. Se on jotakin jatkuvassa liikkeessä olevaa ja prosessinomaista. Sitä ei voi ilmaista säännön artikulaatiolla tai eksplisiittisellä toimintaohjeella, joka jäykistäisi elävän suhteen mekaaniseksi toistoksi. Se on jotakin, joka on osa elämän virtaa, ja kiinnittyy saumattomasti

---

¹ Emmanuel Levinasin teosten alkukieli on ranska. Artikkelissaan Overgaard kääntää Levinasin käsitteet englanniksi: "Other", "the same", "face". Tässä Levinasin käsitteet on käännetty suomeksi ja kursivoitu.

osaksi sitä säännönmukaisuutta, jonka puitteissa elämme merkityksellisesti suhteessa toisiimme. Katse on siis suunnattava niihin arkisiin kielenkäyttötilanteisiin, joissa vastuu, valta ja valinnat suhteessa toisiin käytännössä ottavat paikkansa jokaisessa kohtaamisessa, jossa tapaus tapaukselta päätämme tai päädymme toimimaan jollakin tavoin suhteessa toisiin ihmisiin.

Psykoterapia eettisenä suhteena

Overgaardin (2007) tekemä Wittgensteinin ja Levinasin etiikkakäsityksen rinnastus vaikuttaa olennaiselta myös psykoterapiatilanteessa toteutuvaa minä-sinä-suhdetta tarkasteltaessa. Psykoterapiaprosessin kielellisen kanssakäymisen tarkasteluun soveltuu osuvasti Levinasin ajatus edeltä käsin asetetun tematiikan määräämästä diskurssista, johon *Toinen* vuorovaikutussuhteessa yritetään pakottaa. Tällainen diskurssi perustuu oletukselle mahdollisuudesta artikuloida merkityksellinen elämämme universaalisti.

Heaton (2014) nostaa kirjassaan esiin sen, että juuri psykoterapeutin uskomus hänen hallussaan olevasta paikkansa pitävästä tiedosta todellisuutta tai potilaan mieltä koskien näyttää olevan keskeinen vaaratekijä psykoterapian onnistumisen kannalta. On ongelmallista, jos psykoterapeutti ikään kuin tieteellisessä mielessä väittää tai olettaa tietävänsä, kuinka asiakkaan asiat täsmälleen ottaen ovat. Tämä välittyy psykoterapeutin asenteena terapiaprosessiin sellaisella tavalla, joka ei tue sen vaikuttavuutta hoitomuotona. Heaton näkee vahvaan teoriaorientaatioon nojaavat terapiamuodot tässä suhteessa ongelmallisina. Käsitys jonkin terapiamuodon teorian tai regulatiivisen toimintaohjeen paikkansapitävyydestä synnyttää vahvan valokeilan, joka suunnataan terapiatilanteessa asiakkaaseen. Jos ihminen kärsii ja hakeutuu psykoterapiaan, niin vahvan teoriaviitekehityksen puitteissa asiakas terapiassa ollessaan myös näyttäytyy tässä valossa. Näin hän määrittyy teorian silmissä esimerkiksi mielenterveysongelmaiseksi, josta hänen nyt tällä tavoin nähtynä täytyy myös "parantua".

Heaton (2014) toteaa edeltävinä vuosikymmeninä tehtyjen tutkimuksien pohjalta käyvän yhä selvemmäksi, että psykoterapian harjoittamisen kannalta mielenterveyden häiriöiden ymmärtäminen erilaisten kausaalisten mallien avulla ei ole ollut hedelmällistä. Erilaiset teoreettiset oletukset ihmisen mielen rakenteesta voivat olla merkityksellisiä terapeutille itselleen. Kuitenkin psykoterapeuttisen hoidon lopputuloksen kannalta niillä ei näytä olevan sitä relevanssia, joka niille pyritään asettamaan. Heatonin mukaan psykoterapian psykologisoivaa ulottuvuutta ei kuitenkaan ole mahdollista ohittaa. Vasta nämä terapia-tilanteessa käytettävät sanat ja lauseet tekevät psykoterapian ylipäättänsä mahdolliseksi. Kyse ei kuitenkaan näyttäisi olevan niinkään siitä, että psykoterapiassa käytettävä psykologinen kieli kuvaisi mielen rakennetta ja prosesseja. Pikemminkin kyse on siitä, kuinka tämän psykologisen kielen avulla voimme tehdä asiat itsellemme ja asiakkaillemme merkityksellisiksi ja ymmärrettäviksi.

Käsitteellisesti tätä voi kuvata esimerkiksi Levinasin ajatuksella dialogisesta *Toisen* kohtaamisesta *kasvoina* keskustelussa, jossa myös omat *kasvot* paljastuvat. Tällä tavoin tarkasteltuna saadaan näkyväksi ainakin yksi ulottuvuus eettisyyden roolista osana psykoterapiaprosessia. Psykoterapiatilanne on ennen kaikkea minä–sinä-suhde, joka ottaa paikkansa keskustelujen jatkumossa. Overgaardin ja Haaparannan klassikotulkintojen näkökulmista katsottuna tällainen suhde voi näyttää monenlaiselta. Olennaista etiikan kannalta on kuitenkin se, nähdäänkö psykoterapiassa käytävä keskustelu psykoterapeutin tahallisenä tai tahattomana pyrkimyksenä pakottaa keskustelukumppaninsa *Samuuteen*. Tällöin terapeutti asennoituu asiakkaaseensa esimerkiksi terapiasuuntauksensa teoria-taustan ennalta määräämänä temaattisesti pakottavan diskurssin objektina. Vaihtoehto tälle on asiakkaan kohtaaminen dialogissa *kasvoina*, jossa myös psykoterapeutin omat *kasvot* paljastuvat. Tällöin terapiasuuntauksen käsitejärjestelmää on mahdollista käyttää yhteistyössä asiakkaan kanssa apuvälineenä dialogisen ymmärryksen saavuttamiseksi asiakkaan tilanteesta.

Pohdinta

Wittgensteinin, Brandomin ja Levinasin ajattelusta nouseva tapa lähestyä etiikkaa tarjoaa mahdollisuuden tarkastella psykoterapeutin ja asiakkaan välistä *responsiivisuutta* myös eettisenä suhteena. Eettisen suhteen vastakohtaksi näyttää nousevan regulatiivinen tai jäykän mekaaninen suhtautuminen toiseen ihmiseen. Tällaisessa suhteessa asiakas ja asiakkaan kertomus pakotetaan osaksi terapeutin pyrkimystä nähdä tilanne ennalta asetetun tematiikan lävitse ja terapeutin toimenpiteiden määräytyminen ulkoisen ohjeistuksen perusteella. Tällainen ohjeistus pakottaa hänen suhteensa asiakkaaseen mekaaniseksi toistoksi dialogisen minä–sinä-suhteen sijasta.

Integratiivisen vaikuttavuustutkimuksen näkökulmasta kyse ei näyttäisi olevan pelkästään psykoterapeutin ideologisesta valinnasta toimia tässä mielessä eettisesti. Kysymys eettisyydestä tällä tavoin asetettuna kytkeytyy myös psykoterapian vaikuttavuuteen hoitomuotona. Psykoterapeutin onnistunut toiminta ei ole lääketieteellisen hoidon tapaan kuvattavissa terapeutin yksilöitävinä ja säännönmukaisina toimenpiteinä. Olemassa oleva näyttö viittaa vastakkaiseen suuntaan (Norcross & Wampold 2011). Terapeutin toiminnan määräytyminen jäykän ohjeistuksen pohjalta näyttää olevan yhteydessä pikemminkin hoidon epäonnistumiseen

Wampold (2015) toteaa psykoterapiaprosessin olevan tarkasteltavissa psykoterapioiden yhteisiin tekijöihin kohdistuvan tutkimuksen pohjalta erityislaatuisena sosiaalisen parantamisen muotona. Sen monimutkaiset vaikutusmekanismit palautuvat ihmiseen sosiaalisena olentona. Kun puhutaan ihmisestä sosiaalisena olentona, puhutaan psykoterapiaprosessissa toteutuvasta minä–sinä-suhteesta. Tässä mielessä yhteisiin tekijöihin kohdistuva tutkimus kuvaa siis myös sitä, millainen tällaisen suhteen tulisi olla,

jotta psykoterapia hoitomuotona saavuttaa päämääräänsä. Tällöin tutkimusnäyttöä voi lukea myös vastauksena siihen, minkälaisessa minä–sinä-suhteessa psykoterapiassa tavoiteltava paraneminen terapiamuodosta riippumatta tapahtuu.

Vastaukseksi näyttäisi nousevan jotakin sellaista, mitä ihmiset ylipäättänsä toivovat suhteesta toiseen ihmiseen. Se on jotakin sellaista, jota voisi nimittää hyväksi ihmisuhteeksi. Tällaista minä–sinä-suhdetta leimaa ymmärrys toisen lähtökohtaisesta erillisyydestä, josta asiakkaan omat tavoitteen nousevat, toisen hyväksyntä sellaisena kuin hän on, luottamus vaitioloon omista asioista puhuttaessa, empatia ja myönteinen huomiointi (Wampold, 2015). Tällaista onnistuneissa psykoterapiaprosesseissa tilastollisesti merkittävästi toistuvaa vuorovaikutussuhdetta voi siis kutsua eettiseksi suhteeksi myös arkisten kokemustemme näkökulmasta.

Samoin Haaparannan (2019) ehdottama näkökulma vallan ja vastuun astumisesta mukaan arkisiin kielenkäyttötilanteisiimme on merkittävä psykoterapian kannalta. Juuri tässä mielessä eettisyys näyttäisi kutoutuvan monin eri tavoin psykoterapiaprosessiin. Wampold (2015) esittää psykoterapioiden perusprosessia kuvaavassa kontekstuaalisessa mallissaan, että psykoterapian hyödyt asiakkaalle kulkeutuvat kolmea pääasiallista reittiä pitkin. Näistä ensimmäinen on aito ihmissuhde. Wampold kuvaa tätä kiinnostavalla tavalla psykodynaamista perinnettä lainaten persoonalliseksi suhteeksi, jota leimaa aitous ja jossa sekä terapeutti että asiakas kokevat toisensa sellaisilla tavoilla, jotka kumpikin hyväksyy. Tämä Wampoldin käyttämä luonnehdinta näyttää asettavan juuri vallan tällaisen suhteen keskiöön. Se nostaa esiin sellaisen tavoiteltavan minä–sinä-asetelman, jossa kokemus toisesta perustuu molemminpuoliseen hyväksyntään. Tällöin aitouden voi ajatella viittavan juuri sellaiseen kanssakäymiseen, jossa *Toinen* kohdataan *kasvoina*, jotka saavat paljastaa itse itsensä. Tällaista psykoterapiassa luotavaa suhdetta erottaa Wampoldin mukaan tavallisesta ihmissuhteesta lisäksi asiakkaan mahdollisuus nostaa keskustelussa itsestään esiin sellaisia asioita, jotka saattaisivat normaalissa keskustelukontekstissa johtaa sosiaalisen yhteyden katkeamiseen. Samoin asiakas voi luottaa terapeutin vaitioloon asioistaan. Wampold toteaa psykoterapian turvaavan potilaalle hänen tilanteestaan riippumatta välittävän ja empaattisen suhteen toiseen ihmiseen, josta hyötyvät erityisesti potilaat, joiden ihmissuhteet muuten ovat kaoottisia.

Jos tätä Wampoldin (2015) luonnehdintaa yhdestä psykoterapian vaikuttavuuden kolmesta pääreitistä luetaan Haaparannan (2019) ehdottamalla tavalla vallan ja vastuun perspektiivistä, niin näyttää siltä, että valta ja vastuu kutoutuvat mukaan psykoterapiaprosessiin hyvin hienovaraisesti. Näyttöön perustuvan psykoterapeutin toiminnan lisäksi on siis syytä puhua myös ihmisten välisen vallankäytön hienovaraisista muodoista. Tällöin terapeutin väärinkäytökseltä näyttää tilanne, jossa terapeutti käyttää oman asiantuntijaroolinsa pohjalta nousevaa vahvaa määrittelyvaltaa asiakkaaseen tämän omasta tahdosta ja tavoitteista riippumatta.

Samaan hengenvetoon täytyy kuitenkin todeta, että psykoterapiaa ei olisi ilman psykoterapiaan liittyviä psykologisia sanoja ja lauseita, jotka usein ovat asiakkaalle uusia ja myös kiinnostavia. Tähän liittyy myös Wampoldin (2015) mukaan toinen psykoterapian vaikuttavuuden pääreiteistä: terapia muuttaa asiakkaan odotuksia ja kokemusta tilanteestaan. Tämä puolestaan riippuu mahdollisuudesta rakentaa terapiamuodon käsitteistön avulla aiempaa adaptiivisempi ja asiakkaan omaa toimijuutta paremmin suuntaava käsitys omasta tilanteestaan. Tätä seuraa asiakkaan myönteisten odotusten herääminen, minkä jälkeen terapiamuodolle ominaiset työskentelytavat on mahdollista ottaa käyttöön. Nämä puolestaan rohkaisevat asiakasta tekemään elämässään tarvittavia, mutta samalla universaalissa mielessä terveitä muutoksia.

Etiikan näkökulmasta terapiamuodon teoriatausta, terapiasuuntauksen työskentelytavat tai terapeutin oma orientaatio eivät siis itsessään ole ongelma. Pikemminkin ne muodostavat luovuttamattoman osan psykoterapiaprosessia. Olennaiselta eettisyyden näkökulmasta näyttää kuitenkin se, *mihin* psykoterapeutti näitä teoriasuuntauksen mukanaan tuomia sanoja, toimintatapoja ja lauseita käyttää suhteessa asiakkaaseensa: käyttääkö hän niitä vallankäyttöön kielenkäyttötilanteessa, jonka ääneen lausumattomana intentiona on asiakkaan pakottaminen psykoterapeutin edeltä käsin päättämään diskurssiin, *samuuteen*. Tällöin asiakas itse jää kohtaamatta *kasvoina*, jotka saavat paljastaa itse itsensä. Vaihtoehtona tälle voi nähdä psykoterapeutin pyrkimyksen eettiseen kohtaamiseen. Tällöin psykoterapeutti pyrkii asiakkaalta lupaa kysyen mahdollistamaan hermeneuttisen prosessin uudenlaisen joustavamman ja toimivamman itseymmärryksen saavuttamiseksi. Tässä prosessissa terapeutti pyrkii huomioimaan kaikki asiakkaan oman tahdon ilmaukset ja hyväksyy aidosti asiakkaan oman viimekätisen määrittelyvallan omasta elämästään.

Kiinnostavan näkökulman asiaan voi löytää myös vertaamalla yksilöpsykoterapian ja perheterapian perinteitä toisiinsa. Yksilöpsykoterapiassa terapeutin asianmukaisena nähdyn toiminnan regulointi ja sen ymmärtäminen lääkeanalogian kautta näyttävät saavan vahvemman jalansijan kuin perheterapiassa. Perheterapiassa tarkastelun polttopiste tuntuu siirtyvän jatkuvasti eteenpäin virtaavan vuorovaikutuksen puolelle. Olen itse sekä pari- ja perheterapeutti että kognitiivinen yksilöpsykoterapeutti. Työskentelyni todellisuutta onkin ollut pitkään näiden kahden näkökulman yhtensovittaminen. Oman kokemukseni mukaan terapiamuodon tekniikka painottuu yksilöterapiassa. Tällöin on myös ymmärrettävää, miksi yksilöterapiassa terapeutin näyttöön perustuva yksilöity toimintatapa näyttäytyy houkuttelevampana ideaalina kuin perheterapiassa. Välillä mieleen on noussut myös ajatus, missä määrin ylipäättänsä on mielekästä nähdä nämä kaksi erilaista perinnettä edes saman hoitomuodon, psykoterapian, edustajina.

Wahlström (2020) lähestyy tätä eroa toteamalla, että perheterapiassa terapeutti ei ole ensisijaisesti asiakkaan sisäisen dialogin kuuntelija tai peili, kuten yksilöterapiassa. Pikemminkin perheterapeutti on nähtävissä julkisen keskustelun yhtenä osallistujana ja erilaisten kertomusten koordinoijana. Tällöin terapiaprosessi rakentuu pikemminkin

kertomusten kudelmaksi, jossa terapeutin tehtävänä on jatkuvasti tutkia ja edesauttaa uudenlaisten kertomusten ja niihin liittyvien merkityksenantojen syntyä. Tällaiseen luonnehdintaan terapeutin toiminnasta tuntuu soveltuvan hyvin terapeutin asenteena eettinen responsiivisuus, ei-tietämisen tila ja ajatus terapeutista hyvän keskustelun fasilitoijana pikemminkin kuin oman terapiasuuntauksensa manuaalia toteuttavasta lääketieteellisen hoidon toteuttajasta.

Responsiivisuus ja eettinen suhde ovat keskeisiä näkökulmia psykoterapiaprosessiin. Molemmat käsitteet viittaavat terapeutin kykyyn vastata mielekkäästi asiakkaan tai asiakkaana olevan perheen sen hetkiseen toimintaan ja mukauttaa työskentelyään joustavasti. Sekä yksilö- että perheterapiassa onnistunut terapia edellyttää terapeutilta herkkyyttä ja kykyä reagoida tässä-ja-nyt asiakkaan tai asiakkaana olevan perheen ainutlaatuisiin tarpeisiin.

Yksilöpsykoterapiassa responsiivisuus ja eettisyys keskittyvät terapeutin ja asiakkaan kahdenkeskiseen vuorovaikutukseen. Tästä asetelmasta käsin terapeutti pyrkii ymmärtämään asiakkaansa sisäistä maailmaa, kokemuksia ja käyttäytymistä ja vastaamaan niihin empaattisesti. Yksilöpsykoterapiassa käytetään useimmiten myös määrätyn teoreettisen viitekehyksen käsitteitä ja menetelmiä. Olennaiselta näyttää silloin terapeutin taito osata hyödyntää niitä ainutkertaisessa vuorovaikutustilanteessa asiakkaalta lupaa kysyen ja oma erillisyyks tiedostaen.

Perheterapiassa responsiivisuus laajenee koskemaan kaikkia perheenjäseniä ja sitä dynamiikkaa, joka ottaa paikkansa itse tilanteessa myös asiakkaiden välisessä vuorovaikutuksessa. Terapeutin on kyettävä hahmottamaan eettisen vuorovaikutuksen ehtoja myös perheen keskinäisessä vuorovaikutuksessa ja reagoimaan sensitiivisesti useiden ihmisten keskinäiseen ilmaisuun. Perheterapeutin ensisijaiseksi tehtäväksi näyttää siis tässä suhteessa nousevan sisäisen todellisuuden jäsentämisen sijasta rooli perheen uudenlaisen keskinäisen vuorovaikutuksen ja dialogin fasilitaattorina, joka auttaa perhettä olemaan suhteissa toistensa kanssa uudenlaisilla mielekkäämmillä tavoilla. Tätä roolia perheterapeutti tavoittelee olemalla yksi keskustelun osapuolista.

Tämä kaikki tekee luonnollisesti perheterapiasta hirvittävän vaikeaa. Samalla se kuitenkin tekee perheterapiasta jotakin perusinhimillistä ja helposti tunnistettavaa. Omassa perheterapiakoulutuksessani psykoterapiatutkimuksen professori Juha Holma totesi perheterapeutin tehtävänä olevan auttaa perheenjäseniä käymään hyvää keskustelua toistensa kanssa. Tämä kuulostaa edelleen melko osuvalta kiteytykseltä. Samalla se kuulostaa myös joltakin sellaiselta, jota on hyvin vaikeaa eksaktisti artikuloida tai osuvasti tavoittaa määrällisen tutkimuksen tunnusluvuilla.

Lähteet

- Brandom, R. B. (1998). *Making It Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment*. London, USA: Harvard University Press.
- Haaparanta, L. (2019). Brandom, Wittgenstein and Human Encounters. *Disputatio. Philosophical Research Bulletin*, 8, 9.
- Heaton, J. H. (2014). *Wittgenstein and Psychotherapy From Paradox to Wonder*. UK: Palgrave Macmillan.
- Huttunen, M.; Kalska, H. (2015). Esipuhe. Teoksessa Huttunen, M. & Kalska, H. (Toim.) *Psykoterapiat*, 5–13. Riika: Duodecim.
- Harcourt, E. (2011). Wittgenstein, Ethics and Therapy. Teoksessa C. Jäger & W. Löffler (Toim.) *Epistemology: Contexts, Values, Disagreement: Proceedings of the 34th International Ludwig Wittgenstein Symposium in Kirchberg*, 523–537. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110329018.523>
- Lahti-Nuuttila, P.; Eronen, S. (2012). Johdatus integratiiviseen lähestymistapaan. Teoksessa Lahti-Nuuttila, P.; Eronen, P. (toim.) *Mikä psykoterapiassa auttaa? Integratiivisen lähestymistavan perusteita*. Porvoo: Bookwell.
- Leiman, M. (2015). Psykoterapiat ja psykoterapeutit. Teoksessa Huttunen, M. & Kalska, H. (toim.) *Psykoterapiat*, 430–440. Riika: Duodecim.
- McLeod, J. (1997). *Narrative and Psychotherapy*. Great Britain: SAGE Publications.
- Myllyniemi, P. (2021). *Parantava puhe kielipelinä: myöhäiswittgensteinilainen näkökulma psykoterapiaan*. Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-2219-9> (Luettu: 10.7.2024)
- Norcross, J. C. (2005). A Primer of Psychotherapy Integration. Teoksessa Norcross, J. C. & Goldfried, M. R. (Toim.) *Handbook of psychotherapy integration* 2nd ed., 3-23. New York: Oxford University Press.
- Norcross, J. C. & Wampold, B. E. (2011). Evidence-Based Therapy Relationships: Research Conclusions and Clinical Practices. Teoksessa Norcross, J. C. (Toim.) *Psychotherapy relationships that work: Evidence-based responsiveness 2nd ed*, 423–430. New York: Oxford University Press.
- Overgaard, S. (2007). The ethical residue of language in Levinas and early Wittgenstein. *Philosophy & social criticism*, 33, 2, 223–249.
- Stiles, W. B., Honos Webb, L. & Surko, M. (1998). Responsiveness in Psychotherapy. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5, 439–458. doi:10.1111/j.1468-2850.1998.tb00166.x

- Stiles, W. B. (2009). Responsiveness as an Obstacle for Psychotherapy Outcome Research: It's Worse Than You Think. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 16, 86–91. doi:10.1111/j.1468-2850.2009.01148.x
- Wahlström, J. (2012). Psykoterapian tulos ja siihen vaikuttavat tekijät. Teoksessa Lahti-Nuutila, P. & Eronen, S. (Toim.) *Mikä psykoterapiassa auttaa? Integratiivisen lähestymistavan perusteita*, 35–70. Porvoo: Bookwell.
- Wahlström, J. (2020). *Merkitysten muodostuminen ja muuttuminen perheterapeuttisessa keskustelussa diskurssianalyttinen tutkimus*. Jyväskylä studies in education, psychology and social research, 94. <https://thesis.jyu.fi/Record/jykdok.2038804?sid=7931413> (Luettu: 26.9.2024)
- Wampold, B.E. (2001). *The Great Psychotherapy Debate. Models, methods and findings*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wampold, B. E. (2015). How important are the common factors in psychotherapy? An update. *World Psychiatry*, 14(3), 270–277. doi:10.1002/wps.20238
- Wittgenstein, L. (2011). *Ajatusliikkeitä: Päiväkirjat 1930–1932 & 1936–1937*. Toim. Ilse Somavilla. Suom. Tommi Uschanov. Tampere: Niin & näin. Tekstiin viitataan sivunumerolla.
- Wittgenstein, L. (1981). *Filosofisia tutkimuksia*. Juva: WSOY. Tekstin osaan I viitataan vakiintuneen tavan mukaisesti pykälännumerolla, osaan II ja esipuheeseen sivunumerolla. Alkup. (1953), *Philosophische Untersuchungen*. Werkausgabe Bd 1. Suhrkamp: Frankfurt am Main 1984.
- Wittgenstein, L. (1986). *Kirjoituksia 1929–1938*. Helsinki: WSOY. Tekstiin viitataan sivunumerolla. Suomennoksen pohjana ei ole mikään aiemmin julkaistu teos. Alkuperäistekstejä julkaistu eri aikoina eri julkaisuissa. Näiden osalta tukeuduttu Bergenin yliopiston ylläpitämään elektronisessa muodossa olevaan täydelliseen kokoelmaan Wittgensteinin alkuperäisteksteistä: <http://wab.uib.no/> (Luettu: 10.7.2024)
- von Wright, G.H. (1997). Saatesanat. Teoksessa Wittgenstein, L., *Tractatus logico-philosophicus*, ix-xii. 5. painos. Porvoo: WSOY.